

Έθνος, εθνικισμός και η ιδιαίτερη περίπτωση του Περικλή Γιαννόπουλου: «Η ελληνική γραμμή και το ελληνικό χρώμα». Για έναν κριτικό ιστορικό γραμματισμό στη Γ' Λυκείου

Κλεάνθης Παπαδόπουλος
cleantegr@yahoo.com

Εκπαιδευτικός Δ/θμιας Εκπαίδευσης, Φιλολόγος - Ιστορικός, Μ. Α. Επιστήμες της Αγωγής

Περίληψη. Στο παρόν άρθρο, αφού επιχειρείται κατ' αρχάς η αποσαφήνιση των επίμαχων όρων έθνος και εθνικισμός, διερευνώνται εν συνεχεία οι συνθήκες διαμόρφωσης του ελληνικού εθνικισμού ως τη δεκαετία του 1920 και διαπιστώνεται ότι το ιδεολογικό αυτό φαινόμενο εκδηλώθηκε επί μακρόν στην Ελλάδα ως αλυτρωτισμός, ενώ κυρίως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή ως εναγώνια αναζήτηση του περιεχομένου της ελληνικής ταυτότητας. Σκιαγραφείται, ακολούθως, το θεωρητικό πλαίσιο μιας φυσιοκρατικής εκδοχής της ελληνικότητας, όπως εκφράστηκε από τον λόγιο Περικλή Γιαννόπουλο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, και προτείνεται η κριτική ανάλυση επιλεγμένων κειμένων του στο μάθημα της Ιστορίας της Γ' Λυκείου. Η πρόταση εδράζεται στο γεγονός ότι η σχολική ιστορία και, ειδικότερα, η εξοικείωση των μαθητών στην κριτική επεξεργασία των ιστορικών πηγών θεωρούνται σήμερα καθοριστικοί παράγοντες στην καλλιέργεια της κριτικής τους σκέψης. Παιδαγωγικός στόχος είναι η συμβολή στην ανάπτυξη του ιστορικού γραμματισμού εντός του, σε σημαντικό βαθμό, εθνοκεντρικού ελληνικού σχολείου μέσω της ανάδειξης των αντιφάσεων των εθνικιστικών ιδεολογημάτων, κάτι που αναμένεται να λειτουργήσει, έστω και μερικώς, ως αντιστάθμισμα στην αναβίωση ανάλογων ακραίων τάσεων στην ελληνική κοινωνία προς όφελος ενός αναγκαίου πατριωτισμού χωρίς εθνικιστική έπαρση.

Λέξεις κλειδιά: Έθνος, εθνικισμός, Περικλής Γιαννόπουλος, ιστορικές πηγές, ιστορικός γραμματισμός

Εισαγωγή

Το φαινόμενο του εθνικισμού εμφανίστηκε στις συνθήκες έντονης ρευστότητας που επικράτησαν κατά την περίοδο της πρώιμης Νεωτερικότητας ταυτόχρονα με τις διαδικασίες συγκρότησης του έθνους-κράτους και επεκτάθηκε παράλληλα με τη σύγχρονη αυτή πολιτική οντότητα από τη Δυτική Ευρώπη σε όλον τον κόσμο κατά τους δύο προηγούμενους αιώνες (Smith, 1998). Αποτελεί δε ένα επίμαχο ζήτημα για τους κοινωνικοπολιτικούς επιστήμονες από τους οποίους έχουν διατυπωθεί ποικίλες θεωρίες στη βάση αποκλιόντων συχνά κριτήριων σχετικά με το περιεχόμενο και τα χαρακτηριστικά του, όπως έχει συμβεί αντίστοιχα και για τη σύνθετη νοητική κατηγορία του έθνους με την οποία συνδέεται στενά (Λέκκας, 2011).

Η μοναδικότητα του έθνους αποτελεί το πολιτικό μοτίβο όλων των εθνικισμών και, συνεπώς, και του αντίστοιχου ελληνικού, ο οποίος με τη μορφή της Μεγάλης Ιδέας επιδίωξε στο παρελθόν να ταυτίσει τα εθνικά, γλωσσικά και πολιτισμικά όρια του Ελληνισμού με τα αντίστοιχα του νεοελληνικού κράτους (Σκοπετέα, 1998). Ωστόσο, η

μερική διάψευση των αλυτρωτικών προσδοκιών το 1922 και η επακολουθήσασα προσπάθεια αναζήτησης νέων εθνικών οραμάτων οδήγησε στην ενίσχυση της ιδεολογικής τάσης που αντιμετώπιζε το έθνος ως πνευματική κυρίως οντότητα. Εξέχουσα μορφή του ρεύματος αυτού υπήρξε ο λόγιος Περικλής Γιαννόπουλος, ο οποίος συνέβαλε –κυρίως μετά τον θάνατό του– με τον ιδιότυπο και συνάμα ρομαντικό εθνεγερτικό του λόγο στην ανανέωση και ανανοηματοδότηση του περιεχομένου της «ελληνικότητας» (Ξιφαράς, 1996; Τζιόβας, 2006).

Σήμερα, το θέμα της ελληνικότητας έχει επανέλθει στον σχετιζόμενο με το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας δημόσιο διάλογο (Γκαβέας, 2016) υπό συνθήκες οξείας οικονομικής κρίσης και αυξανόμενων προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών προς τη χώρα. Επιπλέον, στην ελληνική κοινωνία συνυπάρχει η παρατηρούμενη διεθνώς αμηχανία απέναντι στις νέες πραγματικότητες που διαμορφώνονται στο πλαίσιο του παγκοσμιοποιημένου κόσμου με την επαναφορά και την επίμονη χρήση του φορτισμένου ιδεολογικά λεξιλογίου του εθνικισμού (Μουζέλης, 2011). Στην παρούσα κατάσταση γενικευμένης ανασφάλειας είναι εμφανής μάλιστα η ελκυστικότητα που ασκείται σε μερίδα της κοινωνίας από μια νεο-εθνικιστικού τύπου ρητορική, η οποία, προβάλλοντας ποικιλοτρόπως την ανωτερότητα του Ελληνισμού και υιοθετώντας εξωφρενικές θεωρίες συνομωσίας, υποθάλπει τον ρατσισμό και την ξενοφοβία (Φραγκουδάκη, 2013). Μεταξύ των πηγών έμπνευσης των αντιλήψεων αυτών διακριτό ρόλο κατέχει η ιδιάζουσα εθνικιστική θεώρηση του χαρακτηριζόμενου ως αγίου της ελληνικής νεολαίας (Κιτσικής, 2002) και πατέρα του πνευματικού κινήματος του ελληνοκεντρισμού και του ελληνικού εθνικισμού, Περικλή Γιαννόπουλου (Μελετόπουλος, 2004).

Στο παρόν άρθρο, μετά από μια προσπάθεια εννοιολογικής αποσαφήνισης των όρων έθνος και εθνικισμός, σχολιάζονται οι συνθήκες διαμόρφωσης του ελληνικού εθνικισμού από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως τη δεκαετία του 1920 και διαγράφεται το θεωρητικό πλαίσιο της εθνικιστικής οπτικής του Περικλή Γιαννόπουλου. Ακολουθώντας, εξετάζεται το αντιφατικό πλαίσιο διδασκαλίας της Ιστορίας στη χώρα μας και διαπιστώνεται πως το μάθημα αυτό αποτελεί διαχρονικά έναν από τους βασικότερους μηχανισμούς ανάπτυξης της κυρίαρχης εθνικής αφήγησης και των προερχόμενων από αυτήν εθνικιστικών αισθημάτων (Αβδελά, 1998; Φραγκουδάκη, 1997). Αναδεικνύεται, ταυτόχρονα, η συμβολή της σχολικής Ιστορίας στην καλλιέργεια της ιστορικής συνείδησης, νοούμενης ως αποτέλεσμα του ιστορικού γραμματισμού (Ρεπούση, 2007), καθώς και το ότι η γνώση γύρω από το ζήτημα του εθνικισμού αποτελεί σημαντική διάσταση της εκπαίδευσης από ιστορική και κοινωνιολογική σκοπιά (McDonough, 2013). Η παιδαγωγική λειτουργία της σχολικής Ιστορίας, δηλαδή, συνδέεται αναπόσπαστα πλέον με το είδος του πολίτη που επιδιώκεται να διαμορφωθεί μέσω του σχολείου σε έναν κόσμο με εθνοτική, πολιτιστική, γλωσσική, κοινωνική και θρησκευτική πολυμορφία (Αβδελά, 1998; Κυρκίνη, 2001).

Στόχος είναι να αναδειχτεί η χρησιμότητα της κριτικής ανάλυσης κειμένων του Γιαννόπουλου στο μάθημα της Ιστορίας της Γ' Λυκείου, καθώς εκτιμάται ότι η ανάλυση του ιδιότυπου εθνικισμού του και η αντιπαραβολή του με σύγχρονες εκδηλώσεις του φαινομένου μπορεί να συμβάλει στην ανάπτυξη του ιστορικού γραμματισμού των μαθητών και, στο μέτρο του δυνατού, στην αποδόμηση του θεωρητικού υποβάθρου του αναδύμενου στη χώρα εθνικισμού αλλά και κάθε ανάλογου φαινομένου.

Έθνος και εθνικισμός

Η έννοια του έθνους

Η φυσική ανθρώπινη ανάγκη συνύπαρξης σε ομάδες, έχοντας εκπληρωθεί ήδη από τα πρώτα στάδια της δημιουργίας των κοινωνιών υπό τη μορφή ποικίλων συνενώσεων, οδήγησε από την πρώτη περίοδο της γραπτής ιστορίας στην ανάπτυξη του φυλετικού αισθήματος και στη διαμόρφωση των αντιλήψεων περί πατρώας γης (Δεμερτζής, 2004). Πολύ αργότερα, ο Ηρόδοτος, επιχειρώντας να περιγράψει το αίσθημα του συνανήκειν των Ελλήνων, υπογράμμισε την ενότητά τους βάσει κοινών χαρακτηριστικών όπως η καταγωγή, η γλώσσα, η θρησκεία και οι συνήθειες, δίνοντας έναν πρώιμο ορισμό της έννοιας του έθνους (Παπαστεφάνου, 2011). Η εμφάνιση του έθνους με τη σύγχρονη μορφή του συνδέεται με την προοδευτική αποδυνάμωση των φεουδαλικών δομών και του μονάρχη ως κεντρικού σημείου αναφοράς και, ακολούθως, με τον σχηματισμό του έθνους - κράτους, μιας νέας οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής οντότητας με σαφή γεωγραφικά όρια και ισχυρό ενοποιητικό χαρακτήρα, η οποία εμφανίστηκε κατά τη διάρκεια της πολιτικής ρευστότητας που κυριάρχησε στη Δυτική Ευρώπη μετά τον Διαφωτισμό και τη Γαλλική Επανάσταση. Το νέο αυτό μόρφωμα του τέλους του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα, καθώς συνδέθηκε με τη διαδικασία εκδημοκρατισμού της πολιτικής ζωής και τη μετάβαση από τον υπήκοο στον πολίτη, στήριξε την ενότητα και τη βιωσιμότητά του στην επίκληση στο έθνος, το οποίο με την έννοια του συνόλου των πολιτών αποτέλεσε πηγή κάθε εξουσίας, επικρατώντας σταδιακά ως ο κατ' εξοχήν ενοποιητικός παράγοντας των κοινωνιών (Βέικος, 1999; Rühle, 1994).

Το έθνος αποτελεί ένα εξαιρετικά σύνθετο πολιτισμικό, γλωσσικό, διανοητικό και συναισθηματικό φαινόμενο (Παπαστεφάνου, 2011), γεγονός που δεν έχει καταστήσει εφικτή την αποδοχή ενός κοινά αποδεκτού ορισμού, ούτε έχει επιτρέψει τον ακριβή καθορισμό του περιεχομένου του (Δεμερτζής, 2004) ή το σημείο όπου διαφοροποιείται σαφώς από τη συγγενική έννοια της εθνότητας (Σβωρώνος, 2004). Σύμφωνα με τις παλαιότερες ρομαντικές αντιλήψεις των Herder και Fichte, ανάγεται σε μια υπερβατική και αμετάβλητη κοινωνική οντότητα πολιτισμού έξω από χρονικά όρια, αποτελώντας την έκφραση ενός μεταφυσικού λαϊκού πνεύματος, και συγκροτείται πρωτίστως στη βάση της βιολογικής συγγένειας των ανθρώπων που το απαρτίζουν (Κιτρομηλίδης, 1997; Ξιφαράς, 1995). Για τη βουλησιαρχική θεωρία του Ernest Renan συνιστά μια πνευματική αρχή απαρτιζόμενη από την επιθυμία διατήρησης της μνήμης των προγόνων και είναι προϊόν της ορμητικής εισόδου των μαζών στον δημόσιο χώρο (Λέκκας, 2011). Κατά τον Benedict Anderson αποτελεί μια «φαντασιακή κοινότητα», με την έννοια ότι η εθνική ταυτότητα είναι επινοημένο κατασκεύασμα στο πλαίσιο του έθνους - κράτους, στη συγκρότηση του οποίου αποδίδεται ιδιαίτερος ρόλος, μεταξύ άλλων, στην έντυπη μορφή που απέκτησαν οι εθνικές γλώσσες κατά την περίοδο της δυναμικής ανέλιξης του κεφαλαιοκρατικού συστήματος (Anderson, 1997). Γενικότερα, το έθνος θεωρείται ένα κοινωνικό ή εθνοσυμβολικό κατασκεύασμα που ορίζεται αναφορικά με ένα υφιστάμενο ή όχι κράτος (Rühle, 1994), συγκροτείται με την επανερμηνεία προϋπαρχόντων πολιτισμικών μοτίβων, εθνικών δεσμών και συναισθημάτων (Smith, 1998) και διαμορφώνεται υπό την επίδραση ποικίλων παραγόντων σε συνεχή εξελικτική διαλεκτική πορεία εντός ενός συγκεκριμένου χρονικού πλαισίου, αλλά όχι ενιαία ή γραμμικά (Αξελός, 1998). Βασική προϋπόθεσή του είναι η ενιαία εθνική συνείδηση (Σκοπετέα, 1988), που αποτελεί προϊόν της κοινής βούλησης συνύπαρξης των μελών του και της ομογενοποιητικής λειτουργίας μηχανισμών,

όπως η κρατική γραφειοκρατία, το μαζικό εκπαιδευτικό σύστημα και η στρατιωτική θητεία (Βέικος, 1999).

Σχετικά με το κατά πόσον το έθνος προϋπάρχει του εθνικού κράτους ή αποτελεί παράγωγο του έχουν προκληθεί έντονες θεωρητικές αντιπαραθέσεις (Λέκκας, 2011). Σε ό,τι αφορά, ειδικότερα, το ελληνικό έθνος έχουν διαμορφωθεί δύο σχολές σκέψης με αντικρουόμενη επιχειρηματολογία γύρω από το ζήτημα της αμφισβητούμενης «συνέχειάς» του ανά τους αιώνες. Η πρώτη ανιχνεύει μια λανθάνουσα αλλά οπωσδήποτε δεδομένη πολιτιστική και εθνολογική συνέχεια του Ελληνισμού, που οδήγησε σταδιακά στην οριστική διαμόρφωση της νεοελληνικής συνείδησης στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, επισημαίνοντας τον προκρούστιο χαρακτήρα της ταύτισης του έθνους και της εθνικής ιδέας με την αστική τάξη (Καραμπελιάς, 2015; Σβορώνος, 2004). Η δεύτερη υποστηρίζει, αντίθετα, ότι το ελληνικό έθνος αποτελεί προϊόν ένταξης σε μια νοερή κοινότητα (Βερέμης, 1997), που διαμορφώθηκε κατά την περίοδο του Διαφωτισμού και της «εθνικής αφύπνισης» (Κιτρομηλίδης, 1997), και πως σημασία δεν έχει τόσο η κατευθείαν φυσική συγγένεια σύγχρονων και αρχαίων Ελλήνων, αλλά η αίσθηση της συνέχειας που δημιουργούν οι αξίες και τα σύμβολα που συγκροτούν τη συγκεκριμένη πολιτισμική ομάδα (Smith, 1998). Αναγνωρίζεται μάλιστα ως εντυπωσιακό επίτευγμα παγκοσμίως το ότι η ελληνική διάνοηση πέτυχε κατά τον 19^ο αιώνα να ταυτίσει στη συνείδηση των Ελληνοφώνων την Αρχαιότητα με την Ορθοδοξία, κάτι που τους προσέδωσε ταυτότητα, ψυχολογική ασφάλεια και αίγλη (Nairn, 1989).

Έχει, ωστόσο, παρατηρηθεί ότι η έμφαση στο πολιτικό στοιχείο ως κύριο συνεκτικό του εθνικού αισθήματος, καθώς αντιμετωπίζει το έθνος ως παράγωγο μιας πνευματικής δημιουργίας εκ του μηδενός, τείνει να υποτιμά τους προϋπάρχοντες του έθνους - κράτους λανθάνοντες εθνοτικούς δεσμούς, ιδιαίτερα στην περίπτωση κοινωνικών συνόλων με μακρά ιστορική διαδρομή που συντήρησαν μια ενιαία διακριτή ταυτότητα των μελών τους, όπως ο Ελληνισμός (Καραμπελιάς, 2015; Σβορώνος, 2004). Ο ισχυρισμός δε ότι το έθνος συνιστά αυθαίρετη διαμόρφωση του πρόσφατου παρελθόντος, καθώς υπονοεί τη δυνατότητα υπέρβασής του υπό προϋποθέσεις, υποκρύπτει, ενδεχομένως, την καθόλου ουδέτερη ιδεολογικά επιθυμία επιβολής κοσμοπολιτικών ιδεωδών και την άρνηση του δικαιώματος στη διαφορά και στον αυτοκαθορισμό (Αξελός, 1998; Παπαστεφάνου, 2011).

Το φαινόμενο του εθνικισμού

Η διαδικασία σχηματισμού ομοιογενών εθνικών κρατών οδήγησε στη δημιουργία του ιδεολογικού πλαισίου εντός του οποίου αναδύθηκε ο εθνικισμός, μια πολιτική ιδεολογία επαναστατικής φύσης ιδιαίτερα δημοφιλής κατά τους δύο προηγούμενους αιώνες. Ο εθνικισμός, ανανοηματοδοτώντας το έθνος, ρίζωσε βαθιά στη δυτική πολιτική ρητορεία και, επεκτεινόμενος εν συνεχεία ως ιδεολογία και πρακτική παγκοσμίως (Kedourie, 1999; Ruhle, 1994), συνέβαλε στην κοινωνική συνεκτικότητα και στην ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας μέσω της αναδημιουργίας του ένδοξου εθνικού παρελθόντος (Φραγκουδάκη, 1997). Η βαθύτερη προέλευσή του εντοπίζεται στις ρευστές συνθήκες που προέκυψαν από τον καπιταλισμό και την αποικιοκρατία και έθεταν σε κίνδυνο την πολιτισμική ύπαρξη των εθνικών κοινοτήτων (Jusdanis, 2001). Αποτέλεσε, δηλαδή, υπό κάποια έννοια τη φυσική απάντηση απέναντι στην κατάρρευση του μέχρι τότε κοινωνικού σχηματισμού, γεγονός που οδήγησε τους ανθρώπους να στραφούν προς το υπεριστορικό έθνος, επιθυμώντας να ανήκουν σε μία κοινότητα με διάρκεια, οπότε κοσμικές από τη φύση τους πραγματικότητες, όπως η φυλή, η πατρίδα και η παράδοση απέκτησαν ιερή υπόσταση (Smith, 1998). Γενικά,

πάντως, ανάγεται στη διαδικασία σχηματισμού του έθνους - κράτους στην Ευρώπη και, συγκεκριμένα, στις περιπτώσεις εκείνες όπου δεν προϋπήρχαν όλες οι απαραίτητες προϋποθέσεις για τη δημιουργία του, οπότε τοπικά, φυλετικά και εθνικά συναισθήματα μετεξελίχθηκαν σε ένα είδος εξωστρεφούς επιθετικότητας χαρακτηριζόμενης από συνεχώς μη ικανοποιήσιμους στόχους (Καμένκα, 1998; Kedourie, 1999).

Συνήθως, ο εθνικισμός περιγράφεται ως ένα είδος παθολογικής αγάπης προς το έθνος, το οποίο αναγορεύεται σε ανώτερο από τα άλλα, προς κάποια από τα οποία προβάλλει συχνά αξιώσεις υπεροχής (Παπαστεφάνου, 2011). Ως η κατ' εξοχήν ενοποιητική ιδεολογία του εθνικού κράτους, αποβλέπει στην πολιτισμική ομογενοποίηση με βασική μέριμνα την πολιτική κατοχύρωση του έθνους, εκλαμβάνόμενου ως ξεχωριστής και μοναδικής ομάδας ανθρώπων (Λέκκας, 2011), ενώ μεγεθύνει ταυτόχρονα τον αντιπαραθετικό χαρακτήρα της εθνικής ταυτότητας έναντι της ετερότητας, καλλιεργώντας μια μόνιμη αίσθηση έξωθεν απειλής (Βέικος, 1999). Θεωρώντας δε αυτονόητη τη διάκριση της ανθρωπότητας σε έθνη, δεν αποδέχεται άλλον τρόπο διακυβέρνησης πέραν της εθνικής αυτοδιάθεσης (Kedourie, 1999). Αν εξεταστούν μάλιστα οι ειδικές συνθήκες κάτω από τις οποίες εμφανίζεται, κατηγοριοποιείται σε πρωτογενή εθνικισμό, όταν σκοπός είναι ο προσδιορισμός και η διατήρηση του εθνικού χαρακτήρα των κρατών, και σε δευτερογενή, όταν έχει απελευθερωτικό, αποσχιστικό ή ενοποιητικό χαρακτήρα, ενώ κατά καιρούς έχει λάβει δημοκρατική ή απολυταρχική, σοσιαλιστική ή αντιδραστική, προοδευτική ή αναχρονιστική μορφή (Καμένκα, 1998; Λέκκας, 2011). Του αποδίδεται, τέλος, διττή λειτουργία, εφόσον όχι μόνο επιχειρεί να ερμηνεύσει την εθνική πραγματικότητα, αλλά και να την αναπλάσει μέσω της ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας και της επιλεκτικής θεώρησης του παρελθόντος (Λέκκας, 2011). Υπό αυτή την έννοια θεωρείται πως έχει καταστροφική φύση, εφόσον εξαλείφει ή προσαρμόζει σε εθνικά πρότυπα τα προϋπάρχοντα πολιτισμικά μοτίβα (Gellner, 1994), αν και βάσει μιας άλλης προσέγγισης ο ρόλος του είναι απαραίτητος στη διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς (Jusdanis, 2001).

Συχνά, διακρίνεται από τον πατριωτισμό ή προοδευτικό εθνικισμό, δηλαδή από τη συναίσθηση του εθνικού ανήκειν που δεν ωραιοποιεί υποχρεωτικά το παρελθόν και θεωρεί καθήκον την αυτοδιάθεση της κοινότητας, την υπεράσπισή της από εξωτερική απειλή και την προαγωγή της συλλογικής της ευημερίας (Αξελός, 1998; Grosby, 2001). Βάσει μιας άλλης οπτικής, ωστόσο, η διάκριση αυτή θεωρείται αυθαίρετη δεδομένου ότι η σκληρή πραγματικότητα των διακρατικών σχέσεων μπορεί να μεταμορφώσει το αγνό εθνικό συναίσθημα σε σοβινισμό, δηλαδή σε αντιδραστικό και επιθετικό εθνικισμό (Καμένκα, 1998). Το βέβαιο είναι ότι, μολονότι ο εθνικισμός αντιμετωπίζεται συχνά ως μια παροδική φάση της ιστορικής εξέλιξης (Berlin, 2003; Ναιρν, 1998), παραμένει εξαιρετικά ανθεκτικός, όπως καταδεικνύει ο εθνικιστικός χαρακτήρας πολλών κινημάτων ή επαναστάσεων κατά την ανάδυση νέων κρατών μετά τη διάλυση αρκετών υπερεθνικών οντοτήτων στο δεύτερο μισό και στο τέλος του 20^{ού} αιώνα (Habermas, 2003; Hobsbawm, 1994).

Όψεις του ελληνικού εθνικισμού ως τις αρχές του 20^{ού} αιώνα

Ιδεολογικό πλαίσιο

Το νεοελληνικό κράτος, που αναδύθηκε το 1830 από τον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεν ικανοποιούσε παρά ένα ελάχιστο μέρος των εθνικών διεκδικήσεων. Η κρατική επικράτειά του γινόταν αισθητή ως

περιθωριακός χώρος σε σχέση με το πεδίο δράσης του Ελληνισμού κατά την προεπαναστατική περίοδο, γεγονός που συνέβαλε στην πεποίθηση πως οι στόχοι της Επανάστασης έμεναν ανολοκλήρωτοι (Σκοπετέα, 1988). Έτσι, το νέο κράτος ανέλαβε σταδιακά τον ρόλο του εθνικού κέντρου μιας πολύ πιο εκτεταμένης εθνικής κοινότητας, που συνιστούσε μια ενιαία γλωσσική, θρησκευτική και πολιτισμική οντότητα, η οποία περιελάμβανε εκτός από τους Έλληνες του ελεύθερου κράτους, τους Ελληνορθόδοξους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, των Ιονίων Νήσων, της Κύπρου και της διασποράς (Κιτρομηλίδης, 1997). Κατά συνέπεια, ως προτεραιότητα της πολιτικής του ετέθη ο αλυτρωτισμός, δηλαδή η διεκδίκηση όσο το δυνατόν περισσότερων εδαφών όπου διαβιούσαν ελληνικοί πληθυσμοί και η ενσωμάτωσή τους σε ένα κράτος με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Πολιτική έκφραση του ελληνικού αλυτρωτισμού αποτέλεσε η «Μεγάλη Ιδέα», η οποία πήρε διαστάσεις εθνικής ψύχωσης συνιστώντας διαρκή ιδεολογική αναφορά του κράτους ως τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα (Ρεπούση, 1994; Σκοπετέα, 1988). Η Μεγάλη Ιδέα, κρατώντας αποστάσεις στο ιδεολογικό επίπεδο από την κληρονομιά του Διαφωτισμού, που είχε παράσχει το αρχικό ερέθισμα για τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, και από το κυριαρχούμενο από τον Νεοκλασικισμό ιδεολογικό κλίμα της Βαυαροκρατίας, επιδίωξε μέσω του τονισμού της γενετικής και πολιτισμικής σχέσης του μεσαιωνικού ελληνόφωνου ορθόδοξου γένους των Ρωμαίων/Ρωμίων με τους Νεοέλληνες να νομιμοποιήσει τις εθνικές βλέψεις σε σημαντικό τμήμα της παλαιάς Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (Σκοπετέα, 1988). Η στρατιωτική, ωστόσο, ήττα της Ελλάδας το 1922 σηματοδότησε ουσιαστικά τη χρεοκοπία του χωρίς όρια μεγαλοϊδεατικού αλυτρωτισμού, οδηγώντας στον κλονισμό των μέχρι τότε σταθερών της κυρίαρχης εθνικιστικής ιδεολογίας και στην ανάγκη συνολικής ανασυγκρότησής της (Ξιφαράς, 1995). Σύμφωνα, πάντως, με μια εκ διαμέτρου διαφορετική ερμηνεία, κατά την περίοδο εκείνη επιδιώχθηκε η πολιτειακή ανασυγκρότηση του «ιστορικού χώρου» του υστεροβυζαντινού ελληνισμού ως αναγκαία προϋπόθεση για την πραγμάτωση της ελληνικής Αναγέννησης. Οι απόψεις δε περί επεκτατικού εθνικισμού θεωρούνται απαξίωση της προσπάθειας εθνικής ολοκλήρωσης και αποδίδονται σε έναν αναθεωρητικού είδους ιδεολογικό εθνομηδενισμό, προωθούμενο σήμερα από το σύνολο σχεδόν των πολιτικών και ιδεολογικών ελίτ του τόπου (Καραμπελιάς, 2015).

Σε κάθε περίπτωση, η ιδεολογική υποστήριξη του ελληνικού εθνικισμού, από τα πρώτα στάδια της δημιουργίας του κράτους, προσφέρθηκε από τη θέση περί αδιάλειπτης παρουσίας του Ελληνισμού στην ιστορική του κοιτίδα. Η αμφισβήτηση εκ μέρους του Γερμανού ιστορικού Fallmerayer της βιολογικής συγγένειας μεταξύ αρχαίων και νεότερων Ελλήνων (Φαλλμεράυερ, 1984) εξελίχθη ως απειλή για την ελληνική ταυτότητα, προξενώντας την αντίδραση της εθνικής ρομαντικής ιστοριογραφίας (Πολίτης, 2009). Έτσι, με προεξάρχοντες τους ιστορικούς Ζαμπέλιο και Παπαρρηγόπουλο και με τη συνδρομή ξένων επιστημόνων αλλά και πορισμάτων της αρχαιολογικής και λαογραφικής έρευνας αναπτύχθηκε μια αντιρρητική επιχειρηματολογία με την οποία εδραιώθηκε για πρώτη φορά η εθνική αφήγηση που συνδέει την ομηρική αρχαιότητα με τη σύγχρονη Ελλάδα μέσω του Βυζαντίου. Διατυπώθηκε, δηλαδή, το τριμερές σχήμα της αδιάσπαστης συνέχειας του Ελληνισμού διά μέσου των αιώνων βάσει τεκμηρίων κυρίως πολιτισμικού περιεχομένου, όπως η αφομοιωτική του δύναμη, η γλώσσα, τα έθιμα και οι μύθοι (Λέκκας, 2011; Πολίτης, 2009; Σκοπετέα, 1988). Ως αποτέλεσμα αυτού, πέραν της ενίσχυσης της εθνικής αυτοσυνειδησίας, της περαιτέρω ταύτισης με το παρελθόν, αλλά και μιας άγονης συχνά προγονοπληξίας (Ηρακλείδης, 2001), η ομοιομορφία και η ομοιογένεια κατέστησαν κυρίαρχοι όροι του εθνικού πολιτισμικού λόγου, ενώ αποσιωπήθηκε μεθοδικά ότι τα άτομα

έχουν μια πληθώρα ιεραρχημένων και άνισων κοινωνικών ταυτοτήτων (Φραγκουδάκη, 1997). Ενισχύθηκε, λοιπόν, ο εθνοκεντρισμός στην ελληνική κοινωνία με την αποφασιστική συμβολή και της πολιτικής «εθνοκοποίησης της θρησκείας», που ενδυνάμωσε τον ρόλο της ελλαδικής Ορθόδοξης Εκκλησίας μετά τη μονομερή απόσχισή της από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως (Κιτρομηλίδης, 1997; Λέκκας, 2011).

Ο ιδιάζων εθνικισμός του Περικλή Γιαννόπουλου

Από τον ύστερο 19^ο έως και τις πρώτες δεκαετίες του 20^ο αιώνα η εναγώνια αναζήτηση του περιεχομένου της ελληνικής ταυτότητας, σε συνάρτηση με την κυριαρχία του ιδεώδους της εθνικής ολοκλήρωσης, συνδέθηκε στενά με την καθιέρωση της «ελληνικότητας», μιας έννοιας έντονα φορτισμένης ιδεολογικά, που αντιπροσώπευε το αντιστάθμισμα του ελληνικού εθνικισμού έναντι των δυτικοευρωπαϊκών ιδεολογικών επιρροών (Ξιφαράς, 1996). Παράλληλα, η εμφάνιση της γεωκλιματικής θεωρίας και των σχετικών με αυτήν ιδεών του βιολογικού και εδαφικού ντετερμινισμού επιχείρησε να ερμηνεύσει με θετικιστικό τρόπο την καλλιτεχνική ιδιοφυΐα των λαών, υποστηρίζοντας ότι οι κοινωνίες αποτελούν οργανισμούς καθοριζόμενους από το γεωγραφικό και φυσικό περιβάλλον, αναδεικνύοντας έτσι ως πρωταρχικούς παράγοντες πολιτισμικής διαφοροποίησης τη φυλή, τη γη και το κλίμα (Peckham, 2008; Τζιόβας, 2006). Οι ιδέες αυτές υιοθετήθηκαν και από Έλληνες λογίους, που τις εφάρμοσαν στην προσπάθεια ερμηνείας της υφής του ελληνικού πολιτισμού και στην προοπτική ανανέωσης της εθνικής θεωρίας, ιδίως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (Ξιφαράς, 1996). Ο πολιτιστικός εθνικισμός, όπως και ο αντίστοιχος πολιτικός, αποτέλεσαν ουσιαστικά τη ρομαντική έκφραση νοσταλγίας για ένα εξιδανικευμένο ηρωικό παρελθόν, που έπρεπε να λειτουργήσει ως πρότυπο για τη συλλογική αναγέννηση του έθνους (Smith, 1998).

Σε αυτό το ιδεολογικό κλίμα έκανε την εμφάνισή του το 1903 με το δοκίμιο το *Νέον Πνεύμα* ο λόγιος, λογοτέχνης και δημοσιογράφος Περικλής Γιαννόπουλος (1869-1910), ο οποίος αποτέλεσε –μαζί με τον Ίωνα Δραγούμη– τον κυριότερο εκφραστή της εθνικιστικής ιδεολογίας κατά την περίοδο αυτή και τον εισηγητή της ελληνοκεντρικής γραμμής στη διάνοηση του τόπου (Μελετόπουλος, 2004; Peckham, 2008). Στο πρωτοποριακό συγγραφικό του έργο υπεραμύνθηκε της δημιουργίας ενός νέου ανόθευτου ελληνικού πολιτισμού βασιζόμενου στη λαϊκή παράδοση, βάλλοντας ιδεολογικά εναντίον της «ολέθριας επίδρασης» του ευρωπαϊσμού στον οποίο απέδιδε την ευθύνη για την αλλοίωση της «Τρισμέγιστης Δύναμης» της ελληνικότητας (Γιαννόπουλος, 2005). Ανέδειξε μεταξύ των αιτιών της «εθνικής καταπτώσεως» της εποχής του τον γραικουλισμό και την ξενομανία (Γιαννόπουλος, 2010), αντιτάσσοντας τον εθνικισμό στον ολέθριο, κατ' αυτόν, διεθνισμό (Κιτσίκης, 2002). Κατέστησε, δηλαδή, τους Νεοέλληνες υπεύθυνους για την πνευματική τους κατάπτωση, τον «φραγκοραγιαδισμό», καλώντας τους σε μια πνευματική επανάσταση που θα μπορούσε να προκύψει μόνο αν οι καλλιτέχνες εξοικειώνονταν με τα τοπία, το χρώμα και το φως της χώρας (Γιαννόπουλος, 2005). Τόνισε, ταυτόχρονα, με πάθος την πεποίθησή του στις ελληνικές δυνατότητες για εθνική αναγέννηση, εξυμνώντας την ανωτερότητα της «Ελληνικής Φυλής» (Γιαννόπουλος, 2005; Τζιόβας, 2006), που στη σκέψη του αποτελεί μια πολιτισμική και ψυχική οντότητα με αποκλειστικό προορισμό τον «Εξανθρωπισμό της Οικουμένης», όπως απέδειξε και η καθοριστική συμβολή της στην επικράτηση του Χριστιανισμού (Γιαννόπουλος, 2010). Υιοθετώντας, ειδικότερα, την περιβαλλοντική ερμηνεία της γεωκλιματικής θεωρίας εξέφρασε στα έργα του η *Ελληνική Γραμμή* και το *Ελληνικόν Χρώμα* την πνευματική, λόγω φύσεως, υπεροχή των Ελλήνων – «της πνευματικής αριστοκρατίας των λαών»– έναντι όλων των άλλων, κάτι που

αντανακλάται στον ψυχισμό τους, στις εκδηλώσεις τους και σε κάθε είδους δημιουργημά τους (Γιαννόπουλος, 2005; Κιτσίκης, 2002), αμφισβητώντας τρόπον τινά ακόμα και την ανθρώπινη υπόσταση στους μη Έλληνες (Ρεπούση, 1994).

Ο Γιαννόπουλος, μελετώντας παράλληλα με τα ελληνικά τοπία την ιστορία και την τέχνη όλων των περιόδων του Ελληνισμού, κατόρθωσε να συνδυάσει επιτυχημένα τα συνθήματα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και του γαλλικού Νατουραλισμού. Προέβαλε, κατ' αυτόν τον τρόπο, την οργανική σύνδεση μεταξύ αττικού τοπίου και κλασικής πολιτιστικής δημιουργίας καταλήγοντας σε ένα όραμα τελειότητας με την υποστήριξη της θέσης ότι βάση της ελληνικής κλασικής αισθητικής υπήρξε η «Ελληνική Γη» όπου αναζήτησε την «Αρχή των Πάντων» (Γιαννόπουλος, 2005; Δημαράς, 1999). Υποστήριξε, συγκεκριμένα, ότι η «Ελληνική Γη» δημιουργεί κατ' εικόνα και ομοίωσή της τον «Έλληνα Άνθρωπο», ο οποίος μέσω των κοινοτήτων του διαμορφώνει τις εντελώς μοναδικές «Ελληνικές Αλήθειες», ενώ η απώλεια ταύτισης με την πατρώα γη, τη συνείδηση της φυλής και την αλήθεια της κοινότητας οδηγεί νομοτελειακά τον Ελληνισμό στον αφανισμό (Κιτσίκης, 2002). Με τον αισθητικό εδαφισμό του η αποθέωση της «Ελληνικής Φύσης» και η λατρεία του «Ελληνικού Φωτός» και τοπίου πέραν από κάθε όριο πνευματοποιήθηκαν και έγιναν ο υπέρτατος αναβαθμός της «Ελληνικής Ιδέας», που ανήχθη σε κύριο συστατικό μοναδικότητας και ιδιοτυπίας. Η καθαρότητα και η ενότητα των γραμμών του ελληνικού τοπίου συμπληρωματικά με την ιδέα του φωτός –την οποία αντιδιέστειλε στο σκότος των βόρειων χωρών, αναγνωρίζοντας την ξεχωριστή συμβολή του στην ανάδειξη μιας μοναδικής ελληνικής χρωματικής γκάμας μέσα από τα έργα της ζωγραφικής– συγκρότησαν στη θεωρία του δύο γήινες και, ταυτόχρονα, υπερβατικές πραγματικότητες του ελληνικού χώρου (Γιαννόπουλος, 2007).

Αναμφισβήτητα, το έργο, ο ιδιόρρυθμος βίος και η μελοδραματική αυτοκτονία του αποτέλεσαν πρόκληση για τα συντηρητικά δεδομένα της κοινωνίας του, ενώ η ιδιότυπη σκέψη του περί μιας ελληνικότητας φυσιοκρατικού και μεταφυσικού χαρακτήρα επηρέασε αποτελεσματικά μια εκτεταμένη πλευρά της πνευματικής ζωής του τόπου –κυρίως της γενιάς του Τριάντα– και χρησιμοποιήθηκε ως ερμηνευτικό εργαλείο αναζήτησης και κυοφορίας νέων εθνικών οραμάτων (Μελετόπουλος, 2004; Τζιόβας, 2006). Μολονότι δεν έλειψαν ήδη στην εποχή του οι φωνές που τον αντιμετώπισαν ως έναν θορυβώδη δημοσιογράφο, ουτοπιστή ελληνολάτρη ή πληθωρικά ρητορικό και αντίθετο προς την αρχαιοελληνική λιτότητα και σαφήνεια παρακμιακό ελληνόπληκτο Ευρωπαϊό (Ξιφαράς, 1996), το αμφιλεγόμενο έργο του υπήρξε σημαντικό, γιατί με την ακράδαντη πίστη του στην έλευση ενός νέου πολιτισμού στηριζόμενου σε παραδοσιακά θεμέλια διαφύλαξε τις κοινωνικές ισορροπίες μετά την κατάρρευση του Μεγαλοϊδεατισμού, αναθέτοντας στη φύση τον ρόλο του νέου καταφυγίου της εθνικής ταυτότητας (Μελετόπουλος, 2004).

Σχολική ιστορία και ιστορικός γραμματισμός

Το πλαίσιο διδασκαλίας της Ιστορίας στο σχολείο

Κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα η ιστορική επιστήμη πραγματοποίησε τεράστια άλματα κυρίως μέσα από τις μαρξιστικές ιστοριογραφικές σχολές και, ειδικότερα, τη σχολή των Annales, η οποία ως «Νέα Ιστορία» αμφισβήτησε την κυρίαρχη μέχρι τότε θετικιστική - ιστορικιστική μεθοδολογία, γεγονός που σε συνδυασμό με την ευρύτερη ανανέωση της παιδαγωγικής επιστήμης επηρέασε και τη σχολική Ιστορία (Αβδελά, 1998; Κόκκινος, 1998).

Υπό την επίδραση των νέων επιστημονικών ρευμάτων απορρίφθηκε η λειτουργία του μαθήματος με στόχο την εθνική ή κοινωνική συνοχή και η ιστορική γνώση έπαψε να είναι συνώνυμη της απλής αναπαραγωγής πληροφοριών, ενώ παράλληλα εγκαταλείφθηκε η αποσπασματική γεγονοτολογία και το ενδιαφέρον στράφηκε προς τομείς της ανθρώπινης δράσης μέχρι τότε σχεδόν αγνοημένους. Επιδιώχθηκε να γίνει η Ιστορία μια μορφή διανοητικής άσκησης για την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και τη διεύρυνση των πνευματικών οριζόντων του μαθητή, ώστε αυτός να μη λειτουργεί απλά ως αποδέκτης ιστορικών γνώσεων αλλά και ως παραγωγός της Ιστορίας (Κυρκίνη, 2001; Ρεπούση, 2000). Ετέθη, συγχρόνως, ως προτεραιότητα το να μπορεί ο μαθητής να αντιλαμβάνεται την αλληλεξάρτηση λαών και γεγονότων, να συνειδητοποιεί την αναγκαιότητα της αλληλοκατανόησης και να μαθαίνει να ερμηνεύει τα ιστορικά γεγονότα αναπτύσσοντας την επιχειρηματολογική του ικανότητα (Αβδελά, 1998).

Η ανανέωση στον χώρο της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας και της διδακτικής μεθοδολογίας οδήγησε και στην Ελλάδα μετά τη Μεταπολίτευση σε μεταρρυθμίσεις που απέβλεπαν σε μια εναλλακτική ιστορική παιδεία, οι οποίες πάντως δεν έχουν επιτύχει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, αφού πήραν κυρίως τη μορφή αναθεώρησης της διδακτέας ύλης (Μακρής, 1998). Τα ισχύοντα Αναλυτικά Προγράμματα κινούνται στις κατευθύνσεις των σύγχρονων επιστημολογικών εισηγήσεων (ΥΠΕΠΘ & Π.Ι., 2002) και της ενθάρρυνσης της ενεργού κοινωνικής συμμετοχής των μαθητών με στόχο την καλλιέργεια των αρετών του σύγχρονου δημοκρατικού πολίτη και την προώθηση της δημοκρατικής πολιτεότητας (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2000). Η Πολιτεία, συνεπώς, έχει επιχειρήσει να επαναπροσδιορίσει ένα σύγχρονο πλαίσιο διδασκαλίας της σχολικής Ιστορίας (Μαυροσκούφης, 2005), αλλά εξακολουθεί να αντιμετωπίζει το μάθημα αυτό αντιφατικά (Σακκά, 2016), ίσως επειδή η διαχείριση του παρελθόντος ως εθνικού ενέχει σημαντικά διαφοροποιημένες αναγνώσεις (Ρεπούση, 2000).

Δεδομένης της παραδοσιακής ανάθεσης στην Ιστορία, ήδη από συστάσεως του νεοελληνικού κράτους, του ρόλου του «εθνικού και ηθικού φρονηματισμού» και, παράλληλα, της ιδεολογικής χρήσης της ιστορικής επιστήμης από την κυρίαρχη ιδεολογία, οι επιδιωκόμενοι στόχοι φαίνεται, λοιπόν, να αντιβαίνουν σημαντικά στην αντικειμενική πραγματικότητα, καθώς στην πράξη το μάθημα διατηρεί κατά βάση εθνικό χαρακτήρα και μόνο δευτερευόντως ιστορικό. Πράγματι, στον επίσημο σχολικό λόγο επικρατεί μια παραδοσιακή, συμβαντολογική και γραμμική αφήγηση που επικεντρώνεται στις έννοιες της συνέχειας και της ομοιογένειας και αντίκειται στον κριτικό προβληματισμό. Παρέχεται δε μια εικόνα του εθνικού εαυτού εξίσου στερεότυπη με την εικόνα των «άλλων», ενώ η πιο κραυγαλέα ένδειξη εθνοκεντρισμού αποτελεί η επιμονή στην περιγραφή του υπόλοιπου κόσμου με αφετηρία την Ελλάδα (Αβδελά, 1997; Μπαγιόνας, 1999). Ουσιαστικά, δηλαδή, μολονότι παρατηρείται κάποια αποστασιοποίηση από τα παλαιά αξιώματα της διδακτικής, εξακολουθούν να κυριαρχούν αρκετά κατάλοιπα του θετικιστικού μοντέλου βάσει του οποίου διδασκόταν αποκλειστικά ως πρόσφατα η Ιστορία (Μαυροσκούφης, 2005) με συνέπεια την ανεπαρκή καλλιέργεια του ιστορικού γραμματισμού στο σχολείο (Ρεπούση, 2007).

Οι ιστορικές πηγές στο πλαίσιο της ανάπτυξης του ιστορικού γραμματισμού

Ο όρος γραμματισμός (ή εγγραμματισμός) αναφέρεται στην ικανότητα του ατόμου να λειτουργεί αποτελεσματικά σε διάφορες επικοινωνιακές συνθήκες κατανοώντας, παράγοντας και αντιμετωπίζοντας κριτικά τα κείμενα του γραπτού και προφορικού λόγου, καθώς και τα μη γλωσσικά (Μητσικοπούλου, 2001). Ο ιστορικός γραμματισμός,

συγκεκριμένα, αποτελεί μια διαδικασία μέσω της οποίας διαμορφώνεται η ιστορική σκέψη αρχικά των εκπαιδευτικών και στη συνέχεια των μαθητών. Αφορά τη μελέτη της ιστορίας σε σχέση με την κοινωνική της χρησιμότητα, δηλαδή αποβλέπει στην ανάπτυξη της ικανότητας κριτικής σκέψης, κατανόησης και αυτοπροσδιορισμού του ατόμου στον κόσμο στον οποίο ζει, καθώς και στο να μπορεί αυτό να προβαίνει σε δυνητικές γενικεύσεις και συσχετίσεις του παρελθόντος με το παρόν (Lee, 2004; Ρεπούση, 2007).

Κομβικό ρόλο στην κατεύθυνση αυτή διαδραματίζει, μεταξύ άλλων, η προσέγγιση των ιστορικών πηγών με κριτικό πνεύμα, κάτι που εντάσσεται στη σύγχρονη διδακτική αντίληψη η οποία δίνει έμφαση στη χρήση ενεργητικών μεθόδων και στην προώθηση της ανακάλυψης της γνώσης από τον ίδιο τον μαθητή (Κόκκινος 1998; Μαυροσκούφης, 2005). Αναμφισβήτητα, η μελέτη ποικίλων μορφών ιστορικών πηγών, σε συνδυασμό με τη δυναμική ερμηνεία τους βάσει της διδακτικής αρχής των πολλαπλών οπτικών, συμβάλλει ιδιαίτερα στη διαμόρφωση της συλλογικής συνείδησης στο πλαίσιο των σύγχρονων κοινωνιών (Κυρκίνη, 2001). Η μελέτη τους, ωστόσο, δεν αποτελεί αυτοσκοπό αλλά κυρίως μέσον της διδασκαλίας και οι μαθητές πρέπει να εξασκούνται στο να κρίνουν την εγκυρότητά τους (Ομάδα Εμπειρογνομώνων, 2012). Και τούτο διότι οι πηγές, έχοντας ήδη κατασκευαστεί και επιλεγεί για να αποτελέσουν τα μέρη ενός ερμηνεύσιμου αρχείου, υπόκεινται σε περαιτέρω επιλογή, περικοπή, αναμόρφωση ή εξομάλυνση πριν χρησιμοποιηθούν στο μάθημα (Γατσωτής, 2004). Απαιτείται, συνεπώς, να διευκρινίζεται ότι υπάρχουν εναλλακτικοί τρόποι «ανάγνωσής» τους, προσδιοριζόμενοι από εκείνο που κάθε φορά αποτελεί το ζητούμενο, και πως δεν αποτελούν ιστορικές μαρτυρίες παρά μόνο στη βάση των ερωτημάτων που τίθενται (Ρεπούση, 2000).

Γεγονός είναι πάντως πως η επιλογή του διδακτικού περιεχομένου –και συνεπώς η αξιοποίηση ιστορικών πηγών πέραν αυτών του διδακτικού εγχειριδίου– συναρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις μεθοδολογικές πρακτικές και αντίστροφα. Οι Έλληνες εκπαιδευτικοί καλούνται να ενεργήσουν όμως εντός ενός ασφυκτικού Αναλυτικού Προγράμματος, που από τη δομή του δεν επιτρέπει την ευελιξία, καθώς εξακολουθεί να αποτελεί ζητούμενο ένα Αναλυτικό Πρόγραμμα το οποίο να τους αφήνει περιθώρια ενεργητικής συμμετοχής στην τελική διαμόρφωση και ανάπτυξή του βάσει των διαφορετικών αναγκών, εμπειριών και δυνατοτήτων των μαθητών. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο η Ιστορία θα μπορεί να «συνομιλεί» διαθεματικά με τις υπόλοιπες Κοινωνικές Επιστήμες, παρέχοντας τη δυνατότητα πολυπρισματικών προσεγγίσεων με την αξιοποίηση πολυτροπικών μέσων και ομαδοσυνεργατικών διαδικασιών (Ομάδα Εμπειρογνομώνων, 2012).

Η ανάλυση κειμένων του Περικλή Γιαννόπουλου ως συμβολή στην ανάπτυξη του κριτικού ιστορικού γραμματισμού

Λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω και με σκοπό τη συμβολή στην καλλιέργεια του ιστορικού γραμματισμού των μαθητών προτείνεται η επεξεργασία, η κριτική ανάλυση και ο σχολιασμός αντιπροσωπευτικών αποσπασμάτων από το έργο του πρωτεργάτη του ελληνοκεντρισμού Περικλή Γιαννόπουλου στο μάθημα της Ιστορίας της Γ' Λυκείου. Δεδομένης της ραγδαίας αλλαγής της δημογραφικής σύστασης του πληθυσμού και της παρουσίας σημαντικού ποσοστού αλλοδαπών στο ελληνικό σχολείο (Γκότοβος & Μάρκου, 2003-2004), καθίσταται αυτονόητο ότι επιδιώκεται να καλλιεργηθούν οι κριτικές δεξιότητες όλων των μαθητών, ανεξαρτήτως εθνικής προέλευσης, που συνάδουν με την προσπάθεια

διερεύνησης των μηχανισμών μέσω των οποίων επιτυγχάνεται η ταύτιση των ατόμων με το έθνος τους.

Η παιδαγωγική σημασία της κριτικής εξέτασης στην τάξη αντιπροσωπευτικών σημείων του έργου του Γιαννόπουλου πηγάζει από το ότι η ιδιαιτερότητα των αντιλήψεών του μπορεί να αποτελέσει ερέθισμα για συζήτηση και προβληματισμό, εισάγοντας στοιχεία αμφιβολίας και αβεβαιότητας για τη σταθερότητα των ιδεολογικών σχημάτων αλλά και του τρόπου με τον οποίο βιώνεται η ελληνικότητα –και γενικότερα η όποια εθνική ταυτότητα– σε κάθε εποχή. Πιο συγκεκριμένα, η κριτική προσέγγιση κειμένων του, προσαρμοσμένη στο γνωστικό και ηλικιακό επίπεδο των μαθητών (Νάκου, 2000), αναμένεται να συμβάλει στην προσπάθεια απόκτησης εκ μέρους τους των κατάλληλων ερμηνευτικών εργαλείων, ώστε να καταστούν σταδιακά ικανοί να κατανοούν τους λόγους των εθνικιστικών εξάρσεων και, παράλληλα, να ερμηνεύουν τις διαφορές στη μορφή και την ένταση του φαινομένου σε κάθε εποχή, συμπεριλαμβανομένης και της δικής τους. Η πρωτοτυπία των ιδεών του διανοητή και η επίδραση που άσκησε σε σημαντικό αριθμό λογοτεχνών, καλλιτεχνών και λογίων –όπως μπορεί να διαφανεί από τη παράλληλη μελέτη κειμένων με παρόμοια ή διαφορετική προσέγγιση στο συγκεκριμένο ζήτημα– μπορεί, ενδεικτικά, να υποβοηθήσει αφενός στην ανάδειξη όψεων της ιδεολογικής διαμάχης μεταξύ φιλελεύθερων και συντηρητικών διανοουμένων γύρω από το θέμα της εθνικής ταυτότητας –επί παραδείγματι στο λογοτεχνικό πεδίο (Τζιόβας, 2006)– και αφετέρου στη συνειδητοποίηση ότι δεν υπάρχουν ιδεολογικά ουδέτερες ιστορικές πηγές (Κόκκινος, 2004). Η αντιπαραβολή επίσης σύγχρονων μορφών ξενοφοβικών εκδηλώσεων με την αντίστοιχη στερεοτυπική αντιμετώπιση από πλευράς Γιαννόπουλου του «άλλου», του ξένου, αναμένεται επίσης να οδηγήσει στην κατανόηση των εθνικιστικών όψεων της ξενοφοβίας (Kristeva, 2011; Τρουμπέτα, 2000) αλλά και στην ανάδειξη πτυχών της αντιπαραθετικής σχέσης μεταξύ Ελληνισμού και Ευρώπης (Τζιόβας, 2006), κάτι που έχει ιδιαίτερα επίκαιρη διάσταση.

Εκτιμάται, ειδικότερα, ότι η επαφή με τη σκέψη του, που αποτελεί ένα ιδιόμορφο όσο και αντιπροσωπευτικό δείγμα των εθνικιστικών τάσεων της ελληνικής κοινωνίας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, μπορεί να παράσχει στους μαθητές την ευκαιρία κατανόησης των ποικίλων τρόπων εκδήλωσης του εθνικισμού σε διαφορετικές περιστάσεις. Μπορεί, επίσης, να τους επιτρέψει να αντιληφθούν τις μορφές με τις οποίες έχει εκφραστεί κατά καιρούς η έννοια του έθνους, δηλαδή είτε ως φυλετική, ψυχική, πολιτιστική, γλωσσική ή άλλη ενότητα είτε, όπως υποστηρίζεται από τον Γιαννόπουλο, ως οντότητα επηρεαζόμενη στενά από το περιβάλλον. Εν κατακλείδι, –κι αυτό κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό υπό τις παρούσες συνθήκες– η ιδιόμορφη θεωρία του ενδέχεται να λειτουργήσει ως ανάχωμα στην ανάπτυξη του εθνικισμού στις μέρες μας. Με την ανάδειξη, δηλαδή, της αφελούς με τα σύγχρονα δεδομένα επιχειρηματολογίας από την οποία πηγάζει η πεποίθησή του περί υπεροχής, μοναδικότητας και ανωτερότητας του ελληνικού έθνους σε σχέση με τα άλλα, επιδιώκεται να οδηγηθούν οι μαθητές στην υιοθέτηση μιας νηφάλιας στάσης γύρω από το ζήτημα της εθνικής αυτογνωσίας, προς όφελος ενός αναγκαίου και υγιούς πατριωτισμού.

Προϋπόθεση επίτευξης των ανωτέρω αποτελεί η υπέρβαση της ατολμίας στις θεματικές επιλογές και η συνειδητοποίηση της ανάγκης στροφής του μαθήματος –έστω και για μερικές διδακτικές ώρες μέσα στη χρονιά– από το επίπεδο της γνωστικής προσέγγισης, σε εκείνο των σύνθετων ερωτημάτων στο πλαίσιο μιας θεματικού τύπου Ιστορίας, που αποτελεί μάλλον αναγκαιότητα στο Λύκειο (Σακκά, 2016). Αυτονόητο είναι ότι συνιστάται, πέραν της εκ των προτέρων στοιχειώδους κατατόπισης των μαθητών περί έθνους, εθνικισμού και Περικλή Γιαννόπουλου, η προσεκτική επιλογή από τον εκπαιδευτικό του

κατάλληλου σημείου της ύλης για την παράλληλη επεξεργασία των συγκεκριμένων πηγών. Υπό μία έννοια, μάλιστα, χρειάζεται να αμφισβητηθεί μερικώς η αδιαφιλονίκητη ηγεμονία του διδακτικού εγχειριδίου ως φορέα αυθεντίας (Αβδελά, 1998).

Δεδομένου δε του εύρους των διδακτικών μεθόδων προτείνεται, ενδεικτικά, η ομαδοσυνεργατική μέθοδος μετά από την απαραίτητη προετοιμασία της τάξης (Ματσαγγούρας, 2000) και η αξιοποίηση των Νέων Τεχνολογιών όπου κρίνεται αναγκαίο (Σολομωνίδου, 2006). Ως διδακτική στρατηγική μπορεί να χρησιμοποιηθεί η έμμεση διδασκαλία, καθώς παρέχει ευκαιρίες στους μαθητές να φανερώσουν τις δικές τους ιδέες και ενθαρρύνει τη γένεση αναπαραστάσεων από τα αντιληπτικά τους σχήματα στη βάση της επιστημολογικής κατεύθυνσης του εποικοδομητισμού (Θώδης, 2011). Το βασικό αξίωμα αυτού του μοντέλου είναι ότι η κατασκευή της νέας γνώσης αποτελεί μια προβληματική κατάσταση. Η ασυμφωνία των μελών της ομάδας προκαλεί αστάθεια που οδηγεί στην αναδιοργάνωση της προηγούμενης γνώσης και την κατάκτηση της νέας μετά από επεξεργασία των νέων πληροφοριών σε κλίμα επικοινωνίας και συνεργασίας. Οι *a priori* ιδέες έρχονται στην επιφάνεια, εκτίθενται σε συγκρουσιακές καταστάσεις στο εσωτερικό της ομάδας, ενώ οικοδομούνται άλλες που ενδέχεται να οδηγήσουν στην αλλαγή του τρόπου σκέψης των μαθητών. Ο διδάσκων καλείται κυρίως να ενεργοποιήσει τους μηχανισμούς μάθησης και τις ήδη υπάρχουσες γνωστικές δομές, καθοδηγώντας βαθμιαία τους μαθητές στην ανάπτυξη νέων αντιλήψεων και προσανατολίζοντάς τους προς τον εντοπισμό ποικίλων μορφών αιτιότητας (Θώδης, 2011; Ψύλλος, Κουμαράς, & Καριώτογλου, 1993). Στη συγκεκριμένη βέβαια περίπτωση, μια που αυτά τα κείμενα έχουν συνταχθεί σε γλωσσικό κώδικα διαφορετικό από τον σημερινό –σε ένα είδος καθαρεύουσας– αλλά και σε άλλο ιστορικό και κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, είναι απαραίτητη η ενεργός υποστήριξη προς τους μαθητές κατά τη διαδικασία γλωσσικής εξομάλυνσης καθώς και η παροχή των αναγκαίων διευκρινίσεων, ώστε να είναι ικανοί να αυτενεργήσουν.

Συμπεράσματα

Η ανάπτυξη του ιστορικού γραμματισμού θεωρείται πλέον βασικός σκοπός της διδασκαλίας της Ιστορίας, για να μπορεί ο νεαρός μαθητής του σήμερα και αυριανός ενήλικος πολίτης να στέκεται αναστοχαστικά και κριτικά απέναντι στις γνωστικές και ιστορικές κατηγορίες του, απέναντι στην ίδια του την ταυτότητα ως άτομο και ως συλλογικότητα (Κυρκίνη, 2001; Ρεπούση, 2007). Στο παρόν άρθρο διαπιστώνεται ότι η εξέταση του διανοητικού φαινομένου του εθνικισμού κατά την εκπαιδευτική διαδικασία, μέσω του σχολιασμού κειμένων του Περικλή Γιαννόπουλου στο μάθημα της Ιστορίας, έχει ιδιαίτερη παιδαγωγική διάσταση δεδομένου ότι συνδέεται αναπόσπαστα με τον στόχο του κριτικά εγγράμματου σύγχρονου πολίτη. Εκτιμάται, μάλιστα, ότι η συγκεκριμένη πρόταση μπορεί να αποτελέσει έναν εναλλακτικό αλλά και απαιτητικό τρόπο για την αποδόμηση του συμπλεγματού και ανορθολογικού θεωρητικού υποβάθρου των εθνικισμών γενικότερα, επιδρώντας στο να αποκτήσουν οι μαθητές αυτογνωσία και κριτικό πνεύμα, ώστε να βιώνουν με νηφαλιότητα την όποια εθνική τους ταυτότητα, υιοθετώντας, παράλληλα, θετική στάση σε ζητήματα ετερότητας. Αυτό κρίνεται, προφανώς, ως εξαιρετικά σημαντικό σε μια περίοδο κατά την οποία η αμηχανία απέναντι στις προκλήσεις της παγκοσμιοποίησης συνυπάρχει συχνά με τα ιδεολογήματα ακραίων και γεμάτων αντιφάσεων εθνικισμών, τα οποία, έχοντας διαποτίσει πολυεπίπεδα τη σύγχρονη σκέψη και πρακτική, καθιστούν συχνά προβληματική

την κατανόηση και τη συνεργασία μεταξύ λαών και κρατών αλλά και εντός αυτών (Λέκκας, 2011).

Αναφορές

- Anderson, B. (1997). *Φαντασιακές κοινότητες*, (Μτφρ. Π. Χαντζαρούλα). Αθήνα: Νεφέλη.
- Berlin, I. (2003). Εθνικισμός. Αγνοημένος στο παρελθόν, πανίσχυρος στο παρόν. Στο: Π. Βαλλιάνος (Επιμ.), *Κόντρα στο ρεύμα: Δοκίμια στην ιστορία των ιδεών* (σ. 585-618) (Μτφρ. Μ. Καστανάρα). Αθήνα: Scripta.
- Gellner, E. (1994). *Έθνη και εθνικισμός*. (Μτφρ. Δ. Λαφαζάνη). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Grosby, St. (2001). Nationality and Religion. In: M. Guibernau & J. Hutchinson (Eds), *Understanding Nationalism* (p. 97-119). Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (2003). *Ο μεταεθνικός αστερισμός*. (Μτφρ. Λ. Αναγνώστου). Αθήνα: Πόλις.
- Hobsbawm, E. (1994). *Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα: Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*. (Μτφρ. Χ. Νάντρις). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Jusdanis, G. (2001). *The necessary Nation*. Princeton: University Press.
- Kedourie, E. (1999). *Ο εθνικισμός*. (Μτφρ. Σ. Μαρκέτος). Αθήνα: Κατάρτι.
- Kristeva, J. (2011). *Ξένοι μέσα στον εαυτό μας*. (Μτφρ. Β. Πατσογιάννης). Αθήνα: Scripta.
- Lee, P.J. (2004). Historical Literacy: Theory and Research. *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*, 5(1), 1-12.
- McDonough, K. (2013). Beyond Patriotic Education: Locating the Place of Nationalism in the Public School Curriculum. *Education, Citizenship and Social Justice*, 8(2), 135-150.
- Nairn, T. (1989). Cyprus and the Theory of Nationalism. In: P. Worsley & P. Kitromilides (Eds.), *Small States in the Modern World: The conditions of survival* (p. 21-45). Nicosia: The New Cyprus Association.
- Peckham, R. S. (2008). *Εθνικές Ιστορίες, Φυσικά Κράτη: Εθνικισμός και πολιτική του τόπου στην Ελλάδα*. (Μτφρ. Ν. Παπαδάκης & Μ. Κόφφα). Αθήνα: Ενάλιος.
- Puhle, H.J. (1994). Εθνικά κράτη, εθνικισμός και δημοκρατία στην Ευρώπη. 19^{ος} - 20^{ος} αιώνας. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 3, 5-35.
- Smith, A.D. (1998). *Nationalism and Modernism: A critical Survey of recent Theories of Nations and Nationalism*. London & New York: Routledge.
- Αβδελά, Ε. (1997). Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: "εμείς" και οι "άλλοι". Στο: Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δραγώνα (Επιμ.). *Τι Είν' η Πατρίδα μας: Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση* (σ. 27-45). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αβδελά, Ε. (1998). *Ιστορία και σχολείο*. Αθήνα: Νήσος.
- Αξελός, Λ. (1998). Πατριωτισμός, διεθνισμός και εθνικό ζήτημα. Στο: Τ. Ναιρν, Μ. Λεβύ, κ.ά.. *Εθνικισμός, ο σύγχρονος Ιανός: Πατριωτισμός, Διεθνισμός και Εθνικό Ζήτημα* (σ. 161-176). Αθήνα: Στοχαστής.
- Βέικος, Θ. (1999). *Εθνικισμός και εθνική ταυτότητα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Βερέμης, Θ. (1997). Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος. Το πείραμα της Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως. Στο: Θ. Βερέμης, κ.ά. (Επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στην νεότερη Ελλάδα* (σ. 27-52). Αθήνα: Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Γατσωτής, Γ. (2004). Διδακτική προσέγγιση της «Νέας Ιστορίας». Στο: Κ. Αγγελάκος & Γ. Κόκκινος (Επιμ.), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της ιστορίας με τη χρήση πηγών* (σσ. 133-148). Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Γιαννόπουλος, Π. (2005). *Η Ελληνική Γραμμή και το Ελληνικόν Χρώμα*. Αθήνα: Πελεκάνος.
- Γιαννόπουλος, Κ. (2007). *Περικλής Γιαννόπουλος: Πορτραίτο που κήκε στο φως*. Αθήνα: Ηλέκτρα.
- Γιαννόπουλος, Π. (2010). *Ξενομανία - Νέον πνεύμα - Προς την ελληνική αναγέννησιν*. Αθήνα: Ροές.
- Γκαβέας, Δ. (Επιμ.). (24/03/2016). Η ελληνική ταυτότητα σήμερα. *The Huffington Post- Greece*. Ανακτήθηκε στις 12 Απριλίου 2016, από <http://projects.huffingtonpost.gr/elliniki-tayftotita/>

- Γκότοβος, Α. & Μάρκου, Γ. (2003-2004). *Παλινοστούντες και Αλλοδαποί Μαθητές στην Ελληνική Εκπαίδευση*. Αθήνα: ΙΠΟΔΕ.
- Δεμερτζής, Ν. (2004). *Ο λόγος του εθνικισμού*. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας.
- Δημαράς, Κ. Θ. (1999). *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2000). *Προς μια ευρωπαϊκή διάσταση εκπαίδευσης και ενεργού συμμετοχής του πολίτη*. Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.
- Ηρακλείδης, Α. (2001). Το ελληνικό έθνος σε έναν "εχθρικό κόσμο": Εθνική αφήγηση και επιστημονικός εθνικισμός. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 5-6, 15-37.
- Θώδης, Γ. (2011). Μεθοδολογικοί τρόποι προσέγγισης της διδασκαλίας της ιστορίας στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση. *Εφαρμοσμένη Παιδαγωγική, Περιοδική Ηλεκτρονική Έκδοση του ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.*, 4(2). Ανακτήθηκε στις 4 Ιουνίου 2016, από http://www.elliepek.gr/documents/seconddissue/6Thodis_Gewrgios.pdf
- Καμένκα, Ε. (1998). «Νοερές κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια. Στο: Τ. Ναιρν, Μ. Λεβύ, κ.ά.. *Εθνικισμός, ο σύγχρονος Ιανός: Πατριωτισμός, Διεθνισμός και Εθνικό Ζήτημα* (σ. 13-31). Αθήνα: Στοχαστής.
- Καραμπελιάς, Γ. (2015). *1204-1922, η διαμόρφωση του Νεώτερου Ελληνισμού. 1821, η Παλιγγενεσία*. τόμος Β'. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις.
- Κιτρομηλίδης, Π. (1997). «Νοερές κοινότητες» και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια. Στο: Θ. Βερέμης κ.ά. (Επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στην νεότερη Ελλάδα* (σ. 53-131). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Κιτσικής, Δ. (2002). Ο άγιος της ελληνικής νεολαίας Περικλής Γιαννόπουλος και οι Έλληνες ως περιούσιος λαός κατά τον Περικλή Γιαννόπουλο (1870-1910). *Τρίτο Μάτι*, 107. Ανακτήθηκε στις 15 Φεβρουαρίου 2016, από <http://pheidias.antibaro.gr/Giannopoulos/others.html>
- Κόκκινος, Γ. (1998). *Από την ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κόκκινος, Γ. (2004). Θεωρητικά ζητήματα ανάλυσης ιστορικών πηγών. Στο: Κ. Αγγελάκος & Γ. Κόκκινος (Επιμ.), *Η διαθεματικότητα στο σύγχρονο σχολείο και η διδασκαλία της Ιστορίας με τη χρήση πηγών* (σ. 57-79). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κυρκίνη, Α. (2001). Η αναγκαιότητα της πολλαπλής προσέγγισης του μαθήματος της Ιστορίας. *Τα Εκπαιδευτικά*, 59-60, 51-59.
- Λέκκας, Π. (2011). *Η εθνικιστική ιδεολογία. Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Μακρής, Χ. (1998). Σπουδή και διδασκαλία της Ιστορίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. *Φιλολογος*, 98, 489-495.
- Ματσαγγούρας, Η. (2000). *Ομαδοσυνεργατική Διδασκαλία και μάθηση*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Μαυροσκούφης Δ. (2005). *Αναζητώντας τα ίχνη της Ιστορίας. Ιστοριογραφία, διδακτική μεθοδολογία και ιστορικές πηγές*. Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη.
- Μελετόπουλος, Μ. (2004). Περικλής Γιαννόπουλος: Βίος, έργο και αυτοκτονία. *Νέα Κοινωνιολογία*, 39, 137-178.
- Μητσικοπούλου, Β. (2001). Γραμματισμός. Στο: Α.- Φ. Χριστίδης (Επιμ.), *Εγκυκλοπαιδικός οδηγός για τη γλώσσα* (σ. 209-213). Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Μουζέλης, Ν. (27/02/2011). Εθνικισμός και κοσμοπολιτισμός. *Το Βήμα*. Ανακτήθηκε στις 10 Απριλίου 2016, από <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=386734>
- Μπαγιόνας, Α. (1999). Η φρονηματιστική λειτουργία της Ιστορίας. *Σεμινάριο ΠΕΦ, Θεωρητικά προβλήματα και διδακτική της Ιστορίας*, 21, 190-203.
- Ναιρν, Τ. (1998). Εθνικισμός, ο σύγχρονος Ιανός. Στο: Τ. Ναιρν, Μ. Λεβύ, κ.ά.. *Εθνικισμός, ο σύγχρονος Ιανός: Πατριωτισμός, Διεθνισμός και Εθνικό Ζήτημα* (σ. 93-144). Αθήνα: Στοχαστής.
- Νάκου, Ε. (2000). *Τα παιδιά και η ιστορία: ιστορική σκέψη, γνώση και ερμηνεία*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ξιφαράς, Δ. (1995). Η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία στο Μεσοπόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της εθνικής θεωρίας. Α'. *Θέσεις*, 53, 69-88.

- Ξιφαράς, Δ. (1996). Η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία στο Μεσοπόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της εθνικής θεωρίας. Β'. *Θέσεις*, 54, 61-86.
- Ομάδα Εμπειρογνομόνων/ Κοινωνικές Επιστήμες-Ιστορία (2012). *Τοπική Ιστορία. Οδηγός για τον Εκπαιδευτικό*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Παπαστεφάνου, Μ. (2011). Λόγοι περί παγκοσμιοποίησης, κοσμοπολιτισμού και πατριωτισμού. Στο: Μ. Ζεμπύλας (Επιμ.), *Θεωρητικές διαστάσεις και λόγοι περί της εκπαιδευτικής πολιτικής* (σ. 165-310). τόμος Α'. Λευκωσία: Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου.
- Πασχαλίδης, Γ. (2000). Ιστορία και ζωή. Έννοιες για την αναμόρφωση της ιστορικής αγωγής στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. *Φιλολόγος*, 99, 94-103.
- Πολίτης, Α. (2009). *Ρομαντικά Χρόνια, Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1800*. Αθήνα: Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων.
- Ρεπούση, Μ. (1994). Μεγάλη Ιδέα και Τουρκικός Εθνικισμός: Τάσεις και ρεύματα της εθνικής ιδεολογίας στην Ελλάδα (τέλος 18^{ου} - αρχές 20^{ου} αι.) και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (19^{ος} - αρχές 20^{ου} αι.). Στο: *Εθνική Συνείδηση και Ιστορική Παιδεία (σεμινάριο 17)* (σ. 82 - 99). Αθήνα: Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων.
- Ρεπούση Μ., (2000). Διδακτική της ιστορίας. Στοχασμοί, διεργασίες και ζητούμενα. 1880-1980: Η ιστορική γνώση ως ιστορική σκέψη. *Τα Ιστορικά*, 33, 319-378.
- Ρεπούση, Μ. (2007). Ιστορικός εγγραμματισμός και σχολικά εγχειρίδια ιστορίας. Στο: Η. Μασσαγγούρας (Επιμ.), *Σχολικός εγγραμματισμός. Λειτουργικός, Κριτικός, Επιστημονικός* (σ. 393-419). Αθήνα: Γρηγόρης.
- Σακκά, Β. (2016). Το παρελθόν είναι μια ξένη χώρα – το ίδιο και η ελληνική σχολική ιστορία. *Χρόνος*, 31. Ανακτήθηκε στις 24 Φεβρουαρίου 2016, από <http://chronomag.eu/index.php/sl-s-plth-x-e-ll-sl-s.html>
- Σβορώνος, Ν. (2004). *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*. Αθήνα: Πόλις.
- Σκοπετέα, Ε. (1988). *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*. Αθήνα: Πολύτυπο.
- Σολομωνίδου, Χ. (2006). *Νέες Τάσεις στην Εκπαιδευτική Τεχνολογία*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Τζιόβας, Δ. (2006). *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Τρουμπέτα, Σ. (2000). Μερικές σκέψεις σχετικά με την παράσταση του "άλλου" και το φαινόμενο του ρατσισμού στην ελληνική κοινωνία. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 101-102, 137-176.
- ΥΠ.Ε.Π.Θ. & Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2002). *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (Δ. Ε. Π. Π. Σ.) και Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (Α. Π. Σ.) Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης. Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών Ιστορίας*. τόμος Α'. (σ. 184-230). Αθήνα: ΥΠ.Ε.Π.Θ.- Π.Ι.
- Φαλλμεράυερ, Ι. Φ (1984). *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων*. (Εισ. Μτφρ. Κ. Ρωμανός). Αθήνα: Νεφέλη
- Φραγκουδάκη, Α. (1997). Οι Πολιτικές Συνέπειες της Ανιστορικής Παρουσίας του Ελληνικού Έθνους. Στο: Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δραγώνα (Επιμ.), *Τι Είν' η Πατρίδα μας: Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση* (σ. 143-198). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Φραγκουδάκη, Α. (2013). *Ο εθνικισμός και η άνοδος της Ακροδεξιάς*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ψύλλος, Δ., Κουμαράς, Π., & Καριώτογλου, Π. (1993). Εποικοδόμηση της γνώσης στην τάξη με συνέρευνα δασκάλου και μαθητή. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 70, 34-42.